

Relačná autonómia ako cieľ mravnej výchovy. Perspektíva etiky starostlivosti

Relational Autonomy as a Goal of Moral Education. Care Ethics Perspective

Adriana Jesenková

Katedra aplikovanej etiky Filozofická fakulta Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach

Abstract: Care ethics is currently a dynamically developing area of moral and socio-political thinking. Relationism as an ontological basis of care ethics makes the reconceptualization of all key terms and their relationships in every thinking (not only) on education and learning fundamentally. In her contribution, the author wants to focus on the consequences of the relationist ontological perspective for the transformation of ethics education.

Keywords: care ethics, relationism, relational autonomy, responsibility, ethics education.

1 Úvod alebo relacionizmus etiky starostlivosti

To, že sme bytosti situované v konkrétnom čase a priestore, v konkrétnych telách, v konkrétnom prostredí, že sme situovaní v určitých konkrétnych špecifických kontextoch, to je už takmer všeobecne akceptovanou skutočnosťou. Kontexty predstavujú konkrétne systémy vzťahov – vzťahov osobných, sociálnych, kultúrnych, politických, ekonomických, historických, vzťahov s prírodným prostredím a ďalšie. Sme situovaní v množstve vzťahov, vzťahovosť – relationalita je súčasťou povahy nášho bytia. Avšak sme si skutočne vedomí do dôsledkov, čo to znamená? Čo znamená pozeráť na seba, druhé bytosti, naše prostredie a náš svet ako na pletivo spojení, vzťahov, relácií – hoci rôznej povahy – ale predsa ako súčasť jedného celku tvoreného komplexnou sieťou či sieťami vzťahov a spojení? Aké dôsledky má akceptácia takéhoto obrazu seba a sveta na mravnú a etickú výchovu?

V nasledujúcom texte zameriame svoju pozornosť na etiku starostlivosti, ktorá ponúka teoretické a pojmové premyslenie, ale najmä inšpiráciu na transformáciu na praktickej úrovni pre rôznorodé oblasti života práve z relacionistickej perspektívy. Podľa Marian Barnesovej možno expanziu záujmu o etiku starostlivosti vnímať aj ako súčasť širšieho

posunu vnútri sociálnych vied a v niektorých kontextoch praxe k obnovenému dôrazu na hodnoty, etiku, emócie a relacionalitu (porov. Barnes, 2012, s. 8).

Súčasná etika starostlivosti sa od obdobia svojho vzniku v 80. rokoch minulého storočia (Gilligan, 1982), rozvinula na vplyvnú morálno-filozofickú teóriu normatívneho typu, ktorá umožňuje analyzovať, kriticky reflektovať a navrhovať transformatívne stratégie a postupy v rôznych oblastiach životnej praxe, a to ako v oblasti osobných vzťahov a životov, tak v oblasti verejných a sociálnych vzťahov a životov. Teoretičky a teoretici ako Joan Tronto, Selma Sevenhuijsen, Eva Feder Kittay, Daniel Engster a ďalší rozpracovali koncept starostlivosti ako nástroj na analýzu politickej aj osobnej praxe starostlivosti a zdôvodnili nevyhnutnosť starostlivosti pre sociálnu spravodlivosť. Z hľadiska ľudského prežitia a dobrého života považujú za fundamentálne práve také kategórie ako závislosť resp. vzájomnú závislosť a vzťahovosť, a to omnoho viac než autonómiu, ktorá tradične stála v centre pozornosti morálnych i politických filozofov a mysliteľov.

Prijatie vzťahovosti či relacionistického východiska na uvažovanie a konanie však rozhodne neznamená vzdať sa autonómie či zodpovednosti, ktorá je s pojmom autonómie úzko spätá. Nutne to však znamená ich znovupremyslenie a rekonceptualizáciu v relacionistickom duchu. V čom teda spočíva relacionizmus etiky starostlivosti?

Tvrdiť, že etika starostlivosti je vzťahovou etikou nie je dostatočné, pokiaľ by to znamenalo len to, že jej predmetom sú vzťahy. Etika starostlivosti je relacionistickou etikou z ontologického aj epistemologického hľadiska. Najčastejšie býva etika starostlivosti charakterizovaná prostredníctvom tvrdenia o povahe starostlivosti, ktoré sformulovali Berenice Fisher a Joan Tronto (1990, 1993), a ktoré opisuje starostlivosť ako:

“... a species activity that includes everything that we do to maintain, continue, and repair our ‘world’ so that we can live in it as well as possible. That world includes our bodies, ourselves, and our environment, all of which we seek to interweave in a complex, life-sustaining web” (Fisher, Tronto, 1990; Tronto, 1993, s. 103).

Z tohto tvrdenia je zrejmé, že náš svet je z perspektívy etiky starostlivosti sieťou vzťahov, ktoré je potrebné udržiavať, opravovať a uchovávať, jednoducho starať sa o nich, aby sme my s naším Ja, s našimi telami, s naším sociálnym a fyzikálnym prostredím, držali nielen pokope, ale aby sme v ňom mohli žiť najlepšie, ako je to len možné. Zároveň je z uvedeného zrejmé, že to, čo robíme, keď sa staráme o náš svet, je vždy len snahou, ktorá má svoje limity, hranice, pretože je tu vždy niečo, čo nás presahuje, čoho sme súčasťou a o čo sa snažíme svojimi každodennými aktivitami starať tak, aby tkanivo dobrého života bolo pevné a životaschopné. Nestačí však len vedieť, že svet je sieť, potrebujeme vnímať, cítiť, myslieť túto spleť vzťahov, a najmä konať s ohľadom na vzťahy, uskutočňovať vzťahy prostredníctvom ich nadväzovania, rozvíjania, opravovania, ochraňovania a uchovávaní, ale aj rozlišovania, rozpletania a prepletania nanovo.

Uplatnenie relacionistickej perspektívy znamená vzťahové, t. j. relačné chápanie všetkých (nielen) kľúčových (nielen) morálnych pojmov a kategórií, ako sú autonómia, zodpovednosť, sloboda¹. Relacionistická ontológia znamená situovanosť všetkého (všetkých entít) – teda i jazykových entít – vo vzťahoch. Situovanosť prináša jedinečnosť ako výsledok neopakovateľného súboru vzťahov podieľajúcich sa na každom momente (situácii), partikulárnosť spätú s pozicionalitou, pluralitu, nezastupiteľnosť jedinečného. Samotné vzťahy sú vo vzťahoch, vzťahy sú vzťahové, pretože sú vždy situované v konkrétnom prostredí, v rôznych kontextoch (systémoch vzťahov) – napr. intímne vzťahy v rodine, osobné vzťahy v škole, v rovesníckej skupine, v susedstve, v priateľstve, v komunite tvoriacej sa na základe príslušnosti k identite alebo miestu, a podobne. Tieto komplexné systémy rôznych vzťahov predstavujú tak štrukturálne podmienky uskutočňovania vzťahov a praxe starostlivosti (porov. Tronto, 2013; Barnes, 2012).

Relacionistická perspektíva je teda nutne spätá s kontextuálnym prístupom, ktorý je spätý s perspektivizmom kladúcim dôraz na konkrétnosť všetkých vzťahov vyplývajúcu z ich situovanosti, a tým aj ich limitovanosť, ohraničenosť spätú s konkrétnym časom, priestorom a miestom ich realizácie. Ďalším významným aspektom relacionistického stanoviska je dôraz na prepojenosť, spojitosť (connectedness, angl.), čiže vzájomnú závislosť, ktorá zásadne narúša tradičný koncept chápania jednotlivca ako izolovaného nezávislého aktéra bez vzťahov, spojení a závislostí (na iných a inom). Ľudské bytosti sú v relacionistickej perspektíve etiky starostlivosti ponímané ako vzájomne závislé (interdependence, angl.), z čoho vyplýva, že žiadna ľudská bytosť nemá absolútnu kontrolu nad sebou, svojím telom, svojou myslou a svojím životom, pretože je situovaná v zložitom prostredí, ktoré je tvorené jej spojeniami, vzťahmi a interakciami s inými bytosťami, a teda všetky (nielen) ľudské bytosti sú podstatným spôsobom zraniteľné (vulnerable, angl.). Z tejto skutočnosti vyplýva, že všetci potrebujeme pre svoj život, na jeho rozvoj, pre naše blaho, t. j. dobrý život starostlivosť. Starostlivosť je preto fundamentálnym aspektom nášho života. Všetci sme totiž boli, sme či budeme jej príjemcami v rôznych etapách našich životov v rôznej miere, a teda pre nás všetkých je táto skúsenosť univerzálna (nie totožná, ale spoločná).

Relacionizmus ako špecifický obraz sveta má síce potenciál pri dôslednom premyslení ukázať, že všetci potrebujeme starostlivosť. Vieme však, že hoci starostlivosť je vždy vzťahová (uskutočňuje sa vo vzťahu/vzťahoch), nie všetky vzťahy sú starostlivé. Racionálne porozumenie a pojmové zdôvodnenie starostlivosti ako dôsledku relacionistického (vzťahového, sieťového) obrazu sveta a reality je síce možné, avšak nezaručuje aj skutočnú reálnu empirickú prax starostlivosti a výkon starostlivých vzťahov. Prečo? Nie náhodou etika starostlivosti vyrástla z konceptualizácie a teoretickej reflexie konkrétnych skúseností so starostlivosťou v praktickom živote (porov. Gilligan, 1982; Held, 2015). Osobná subjektívna skúsenosť starostlivosti či už ako prijímajúcej bytosti alebo starostlivosť poskytujúcej bytosti je základnou životnou skúsenosťou, ktorá je neopomenuteľná. Práve

¹ Relacionizmus je na ontologickej úrovni spätý s neesencialistickým chápaním reality a nereprezentacionistickým chápaním vzťahu jazyka a reality na ontickej rovine.

z nej vyrastajú starostlivé postoje, ktoré sú predpokladom prijatia zodpovednosti za starostlivosť, za jej konkrétne uskutočňovanie v životnej praxi. Sevenhuijsen v tejto súvislosti poukazuje na hlbší zmysel tézy, že starostlivosť je sociálna prax – je ňou idea, že nemôžeme porozumieť starostlivosti, pokiaľ ju neuskutočňujeme. Zároveň však kvalita nášho praktického výkonu starostlivosti môže byť zdokonaľovaná a zlepšovaná tým, že sa jej budeme usilovať čo najlepšie porozumieť (porov. Sevenhuijsen, 1998, s. 23).

2 Demokratická prax starostlivosti ako aplikácia relationality

Chápanie starostlivosti ako sociálnej praxe predstavuje dnes široko akceptovanú charakteristiku starostlivosti². Starostlivosť je tak ponímaná ako ľudská aktivita, ktorá je sociálne ukotvená a organizovaná, a podporovaná formálnymi a neformálnymi inštitúciami. Prax starostlivosti má – keďže sme jazykové bytosti – aj diskurzívny charakter, pričom prax sa jednak podieľa na tvorbe diskurzu, a zároveň je sama diskurzom formovaná a ovplyvňovaná. Prax je tak riadená formálnymi a neformálnymi pravidlami a návykmi, interpretatívnymi konvenciami a implicitnými a explicitnými normatívnymi rámcami. Tieto pravidlá a zvyky nie sú pevné, ale sú predmetom (re)signifikácie, interpretácie, vyjednávania a konfliktu (porov. Sevenhuijsen, 1998, s. 21–23). Starostlivosť na základe tohto východiska možno chápať ako spôsob činnosti, v ktorej aktéri vnímajú potreby starostlivosti a konajú na základe týchto potrieb. Interpretácia a uskutočňovanie konkrétnych aktivít a praxe starostlivosti sa líši podľa situácie a sociálnych a inštitucionálnych kontextov, pričom závisí na množstve rôznych faktorov, ako sú normy a pravidlá dotýkajúce sa dobrej starostlivosti a vzťahovej dynamiky medzi dotknutými aktérmi (porov. Sevenhuijsen, 1998, s. 22).

Konceptualizácia starostlivosti ako sociálnej praxe, ktorá je konaním a zároveň usudzovaním, umožňuje reflektovať starostlivosť ako formu zodpovednosti v reálnom živote, a tak môže byť cestou, ako sa naozaj starať tak dobre, ako je to len možné.

Fisher a Tronto charakterizovali dobrú prax starostlivosti prostredníctvom nasledujúcich princípov predstavujúcich jednotlivé fázy ucelenej praxe starostlivosti (Fisher, Tronto 1990):

1. uznanie, že starostlivosť je potrebná (caring about others, angl.) – kľúčovým princípom je pozornosť (attentiveness),
2. prijatie zodpovednosti za starostlivosť, ktorú je potrebné vykonať (taking care) – kľúčovým princípom je zodpovednosť (responsibility),
3. priamy proces uskutočňovania starostlivosti a napĺňania potrieb (care giving) – zodpovedajúcim princípom je kompetencia (competence),

² Koncept starostlivosti ako sociálnej praxe sa v etike starostlivosti inšpiroval konceptami situovaného myslenia a situačnej etiky. Na pôdu etiky starostlivosti priniesla koncept materstva ako sociálnej praxe S. Ruddick (1989). Ďalej ho kriticky reflektovala a rozpracovala S. Sevenhuijsen (1998) a ďalšie autorky (Tronto, 1993, 2013; Barnes, 2012).

4. proces reflexie prijímania starostlivosti (care receiving) – princíp vnímavosti (responsiveness), ktorý umožňuje do procesu poskytovania starostlivosti zahrnúť perspektívu a skúsenosti tých, ktorí sú jej príjemcami.
Tronto neskôr tieto princípy doplnila o piaty princíp, ktorý obsahuje aj princípy navrhnuté Sevenhuijsenovou (1998) – dôveru, a Engsterom (2007) – úctu (respect),
5. pluralita, komunikácia, dôvera a úcta – ktoré zakladajú solidaritu (caring with; porov. Tronto, 2013, s. 34–36).

Etika starostlivosti neponúka presný súbor pravidiel, ale skôr principiálny rámec, na základe ktorého je možné hodnotiť prax starostlivosti v rôznych kontextoch a za rôznych okolností. Práve preto si prax starostlivosti vyžaduje kontinuálny dialóg a vyjednávanie o tom, aké sú potreby, ktoré je nutné naplniť a ako ich naplniť. Avšak komunikácia, na ktorej stojí dobrá prax starostlivosti a ktorá je jej nevyhnutnou súčasťou, nie je možná bez vzájomnej úcty a z nej plynúcej a na nej postavenej dôvery. Dobrá starostlivosť vyrastá z dialógu medzi všetkými aktérmi praxe a vzťahov starostlivosti – pretože dialóg umožňuje skvalitňovať starostlivosti vo všetkých jej fázach a prvkoch – a zároveň dobrá starostlivosť zvyšuje dôveru, ktorá umožňuje zlepšiť dialóg a komunikáciu. Prax starostlivosti tak nielen vyjadruje relačnú povahu ľudských bytostí, ale zároveň rozvíja naše schopnosti vytvárať, rozvíjať a udržiavať vzťahy. Barnes v tejto súvislosti konštatuje, že rozvíjame našu schopnosť starať sa tým, že sa staráme spolu s ostatnými (Barnes 2012, s. 25).

Praxi a modelom starostlivosti, ktoré v nej uplatňujeme a ktorými ju uskutočňujeme, sa učíme v starostlivých vzťahoch (caring relations). V týchto vzťahoch sa formujú naše postoje k starostlivosti čiže aj prítomnosť alebo absencia pocitu a vedomia zodpovednosti za rôzne formy starostlivosti a jej výkon v rôznych oblastiach života. Osobná zodpovednosť z perspektívy etiky starostlivosti nestačí. Vedomie a prijatie zodpovednosti za spolu-staranie sa, za spoločné staranie (sa) Tronto považuje za špecifický typ sociálnej zodpovednosti, ktorú označuje aj pojmom kolektívna zodpovednosť (collective responsibility; porov. Tronto, 2013). Bez tohto typu zodpovednosti nie je možné objasniť, ako a prečo máme prijať zodpovednosť aj za to, čo sme priamo nespôsobili, za to a tých, s čím a s ktorými nie sme osobne spojení, a tiež, prečo ako jednotlivci tak často zlyhávame pri výkone starostlivosti, pokiaľ všetci ostatní tiež neprijmú zodpovednosť za starostlivosť o náš spoločný svet.

Etika starostlivosti sa v tejto súvislosti opiera o koncept expresívno-kolaboratívnej morálky alebo etiky zodpovednosti M. U. Walkerovej (2007), podľa ktorého je morálka výsledkom expresívno-kolaboratívneho procesu, v ktorom rôzni morálni aktéri dosahujú zhodu o prijateľnom súbore morálnych štandardov. Morálny život je teda kontinuálnym procesom vyjednávania medzi ľuďmi, prostredníctvom ktorého sa usilujú upevniť vzájomné porozumenie, rozšíriť konsenzus a eliminovať vzájomný konflikt (porov. Walker, 2007, s. 71). Expresívno-kolaboratívny koncept etiky je tak vlastne konceptom morálnej zodpovednosti za život v reálnych podmienkach, v ktorých sa morálka a význam toho, čo je morálne, formuje v morálnej praxi – prostredníctvom vyjadrovania (expression), hľadania a dosahovania zhody a súhlasu (agreement) a spolupráce (collaboration; porov. Walker, 2007, s. 84).

Je zrejmé, že v podmienkach reálneho života vstupujú ako faktory do morálneho života, a teda do formovania našich postojov zodpovednosti, predsudky. Sme totiž ako morálni aktéri konkrétne osoby so špecifickou identitou, lokálne situovaní, pokúšajúci sa žiť čo najlepšie za okolností, v ktorých sa nachádzame, a nezačíname morálne žiť, t. j. vnímať, cítiť, myslieť, usudzovať, rozhodovať sa a konať, z akejsi neštruktúrovanej, nekontaminovanej, čistej „pôvodnej pozície a situácie.“ Podľa Walkerovej jediný spôsob, ako sa vyhnúť predsudkom alebo minimalizovať ich vplyv, je zapojiť každého do procesu vyjadrovania a spolupráce pri tvorbe takého morálneho života, ktorý by chcel každý žiť (porov. Walker, 2007, s. 84).

Tronto presvedčivo argumentuje, že najlepšie podmienky na to, aby reálni, obyčajní ľudia mali príležitosť na sebavyjdenie a na porozumenie a vypočutie inými ľuďmi, je v spoločnostiach s demokratickým politickým poriadkom, ktoré vytvárajú podmienky na zapájanie každého do procesov určovania zodpovednosti za rôzne typy aktivít potrebných na vytváranie dobrého života. Jadrom politiky ako praxe starostlivosti o slobodu, rovnosť a spravodlivosť pre všetkých tak je alokácia zodpovednosti, a to aj zodpovednosti za samotné tieto (politické a morálne) procesy starostlivosti a ich fungovanie (porov. Tronto, 2013, s. 55). Starostlivosť preto nemôže byť redukovaná na morálnu hodnotu, ale musí byť kontinuálnou súčasťou demokratickej politiky. Politika a morálka nie sú a ani nemajú byť od seba oddelené. Starostlivosť nemôže byť uzavretá v morálnych hraniciach a privatej sfére intímnych rodinných vzťahov (Tronto 1993).

Intímne vzťahy sú rovnako ako vzťahy vo verejnej sfére konštruované, formované v rámci sociálnych vzťahov moci a nerovnosti a sú rodovo štruktúrované.

Samotným problémom nie je nerovnosť vzťahov, pretože je to práve nerovnosť, ktorá je našou východiskovou situáciou ako ľudských, a teda zraniteľných bytostí. Práve vzájomná nerovnosť je základnou a najčastejšou charakteristikou ľudskej situácie a vzťahov, v ktorých sme situovaní. Problémom sú modely vzťahov a praxe starostlivosti a zodpovednosti za starostlivosť, ktoré uplatňujeme. Tronto v tejto súvislosti rozlišuje medzi hegemónistickými a nehegemónistickými modelmi starostlivosti. Zatiaľ čo hegemónistické modely starostlivosti sú prekážkou pre slobodu a rovnosť príjemcov (ale aj poskytovateľov starostlivosti), sú prekážkou dobrej starostlivosti, a napokon aj dobrého života ako jej výsledku, tak nehegemónistické formy starostlivosti (demokratické) práve umožňujú starostlivosť, ktorá prispieva k rozvoju, prosperovaniu, a tak k dobrému životu dotknutých aktérov – nielen príjemcov, ale napokon všetkých dotknutých (aj poskytovateľov)³. („Dobrá“ starostlivosť má umožňovať rozvoj a rozkvet, prosperovanie všetkých dimenzií života tých, s ktorými starostlivosť súvisí, a teda má viesť k rozvoju takých bytostí, ktoré budú schopné slobodne a rovnocenne spolu s druhými a vo vzťahu k druhým viesť svoj život.

³ Dominancia konkrétnych modelov a vzorcov vzťahov a praxe starostlivosti v konkrétnych historických, sociokultúrnych kontextoch súvisí s prevládajúcim chápaním a uplatňovaním moci (aj lásky) a aj rodových vzťahov. Napríklad chápanie starostlivosti a lásky ako ochrany, ktorá je redukovaná na izoláciu pred interferenciou všetkého, čo je konceptualizované ako riziko, hrozba alebo nebezpečenstvo, je v do veľkej miery uplatňovaním jednostrannej moci, ktorá sa môže stať útlakom, a ktorého dôsledkom môže byť namiesto ochrany a posilnenia chránenej osoby, jej bezmocnosť a bezbrannosť.

Dobrá starostlivosť má teda vytvárať podmienky na viac slobody a rovnosti (v zmysle rovnocennosti) a znižovanie toho druhu nerovností, ktoré majú za dôsledok zníženie participácie a inklúzie na procesoch zodpovednosti za starostlivosť o dobrý život svoj i všetkých ostatných, čo je vždy navzájom prepojené. Aj vzťahy, ktoré sú zásadným spôsobom nerovné – kvôli nerovnosti fyzickej sily, kvôli zdravotnému hendikepu jedného z aktérov, kvôli veku, a iným špecifikám – tieto vzťahy môžu mať demokratickú (nehegemonickú/nepanskú) povahu, t. j. nemusia to byť vzťahy nadvlády a podriadenia. Práve nerovnosť podmienená rôznosťou, diverzitou našej situovanosti je výzvou pre inklúziu všetkých, hoci nerovných strán, na zapojenie, participáciu všetkých strán, na zdieľanie zodpovednosti za starostlivosť o vzťahy. Cieľom je všade tam, kde to je možné (výchova a vzdelávanie ako prax starostlivosti), uskutočňovať starostlivosť tak, aby jej výsledkom bolo viac rovnosti pre všetkých jej aktérov v zmysle viac slobody a rovnocennosti pri participácii na procesoch rozhodovania o zodpovednosti za starostlivosť, menej bezbrannosti, bezmocnosti, znižovanie neschopnosti participovať a byť plnohodnotnou súčasťou starostlivosti pre všetkých aktérov (nielen príjemcov/príjemkyň, ale aj poskytovateľov/poskytovateľiek).

Tronto v tejto súvislosti upozorňuje, že pochopiť možnosť demokratickej praxe starostlivosti si vyžaduje, aby každý z nás bol schopný vnímať seba samého nielen ako osobu poskytujúcu starostlivosť, ale aj ako osobu zraniteľnú a vyžadujúcu si starostlivosť, a to napriek tomu, že táto schopnosť nie je v súčasnej spoločnosti vysoko oceňovaná (Tronto, 2013, s. 150–151). Avšak práve takýto posun v chápaní starostlivosti umožňuje rozšíriť rozsah našej empatie voči príjemcom starostlivosti, aby sme ich nevnímali ako „druhých“ alebo „iných,“ líšiacich sa od nás svojou závislosťou na pomoci od autonómnych poskytovateľov starostlivosti ako sme my. Uvažovanie o sebe ako o zraniteľnej a na rôznych formách starostlivosti závislej bytosti rozširuje naše perspektívy uvažovania o starostlivosti, kdeže reálne sa neustále pohybujeme medzi rolami starostlivosti poskytujúcich osôb a osôb, ktoré si starostlivosť vyžadujú a potrebujú ju. Striedanie týchto rolí ukazuje otázku nerovnosti v menej dramatickom svetle, hoci vždy je potrebné mať ju na pamäti a zohľadňovať ju pri koncipovaní, uskutočňovaní, posudzovaní a hodnotení konkrétnej praxe starostlivosti.

Možnosť demokratizácie praxe starostlivosti si však podľa Tronto vyžaduje ešte jeden posun v uvažovaní o starostlivosti, a to porozumenie starostlivosti viac ako sociálnej praxi, ktorá sa neodohráva výlučne v dyadickom rámci. Nel Noddings (1984) opísala starostlivosť ako dyadický vzťah medzi osobou poskytujúcou starostlivosť (care-giver) a osobou, ktorá starostlivosť prijíma (care-receiver), ktorej symbolickým predobrazom je vzťah matky a dieťaťa⁴. Tronto, ale aj ďalšie autorky a autori upozorňujú, že dyadický model je

⁴ Podľa Noddings nemožno hovoriť o starostlivosti, pokiaľ príjemca/príjemkyňa starostlivosti neuzná prijatie starostlivosti. Avšak v predkladanom texte nie je priestor na hlbšiu analýzu Noddingsovej chápania vzťahu starostlivosti. Zároveň je potrebné upozorniť, že ani Noddingsovej chápanie starostlivosti nemožno označiť za také, v ktorom absentuje sociálny rozmer vzťahu starostlivosti resp. situovanosť vzťahov starostlivosti, a teda aj praxe starostlivosti v konkrétnych sociálnych a organizačných štruktúrach. Napríklad, keď Noddings uvažuje o tom, ako je potrebné reorganizovať školy na účely starostlivosti a výchovu pre starostlivosť, hovorí o potrebe zmeny štruktúry škôl (Noddings, 1984, s. 197–201).

nielenže nesprávny, keďže realita uskutočňovania starostlivosti nie je redukateľná len na dyadický vzťah/vzťahy, ale táto redukcia má aj mnohé negatívne dôsledky. Táto dualistická konceptualizácia starostlivosti sa totiž často spája s dualistickým a dichotomickým chápaním kompetencií a kvalít poskytovateľov na jednej strane a príjemcov starostlivosti a pomoci na druhej strane⁵. V rámci dyadického vzťahu resp. modelovania vzťahov starostlivosti ako výlučne dyadických podľa Tronto je potom problém nevyhnutnej starostlivosti neriešiteľný. Táto otázka je o to závažnejšia, že z hľadiska demokratických spoločností môže nerovnosť späť s uvedeným dyadickým chápaním starostlivosti slúžiť na zdôvodnenie pretrvávajúceho vylúčenia príjemcov/príjemkýň starostlivosti a tých im blízkych osôb, ktoré im túto nevyhnutnú starostlivosť poskytujú, ako neplnohodnotných občanok a občanov neschopných participovať na procesoch rozhodovania (o alokovaní zodpovedností za starostlivosť) v demokratickej spoločnosti (Tronto, 2013, s. 152–153).

Demokratizácia praxe starostlivosti sa preto vzťahuje na vzťahy a inštitúcie ako vo verejnej, tak aj súkromnej sfére života. Jej zámerom je vytváranie podmienok na inklúziu a participáciu všetkých členiek a členov spoločnosti na určovaní a uskutočňovaní zodpovednosti za rôzne formy starostlivosti, a zároveň zabránenie vylúčeniu kohokoľvek z týchto procesov či už na základe jeho marginalizácie alebo naopak privilegovania (Tronto, 2013)⁶. Barnes rovnako zdôrazňuje, že relačná ontológia starostlivosti upriamuje pozornosť nielen na špecifické osobné potreby jednotlivcov, ale tiež na sociopolitický kontext, v ktorom sú tieto potreby produkované a zakúšané, a na procesy, prostredníctvom ktorých sú odlišnosti a následne vylúčenia konštruované (Barnes 2012, s. 31).

Je zrejmé, že takéto chápanie morálky a takáto forma morálnej života a morálnej praxe sú podmienené porozumením vzťahovej povahy nášho bytia a existencie, a následne ochotou prijať svoju zodpovednosť za celok vzťahov, ktorých sme nedielnou súčasťou, nielen vo forme individuálnej a osobnej, ale aj kolektívnej zodpovednosti. Avšak, za akých podmienok možno dosiahnuť sformovanie takéhoto porozumenia vlastnej relationality a sformovania a prijatia takéhoto typu kolektívnej (sociálnej/spoločnej) zodpovednosti založenej na solidarite?

3 Výchova ako starostlivosť o vzťahy – výchova k relačnej autonómii

Výchova v kontexte etiky starostlivosti je špecifickou formou praxe starostlivosti s cieľom vychovať bytosti schopné vytvárať, rozvíjať, pestovať, opravovať, udržiavať a uchovávať

⁵ Dyadický model starostlivosti môže podobne ako dualistický model vzťahu rozumu a emocionality komplikovať resp. úplne brániť rozlíšeniu jednotlivých konkrétnych kvalít osoby poskytujúcej starostlivosť, a tým aj identifikáciu a rozpoznanie celkovej kvality a povahy konkrétneho vzťahu starostlivosti.

⁶ Tronto rozlišuje medzi hegemonickými formami praxe starostlivosti (paternalizmus, maternalizmus, parochializmus (porov. Tronto, 1993)) a demokratickou praxou starostlivosti, pričom práve hegemonistické (hierarchické) praxe starostlivosti sú charakterizované prostredníctvom stabilnej nerovnováhy moci, ktorej dôsledkom je vylúčenie rôznych skupín jednotlivcov z procesov alokácie (rozhodovania, určovania, pridelovania a uskutočňovania) zodpovednosti za starostlivosť. Toto vylúčenie môže byť spojené jednak s nízkym sociálnym statusom, alebo naopak zámerné vylúčenie zo zodpovednosti za starostlivosť a jej výkon môže byť zdôvodnené privilegovaným statusom. Tronto označuje tento typ nezodpovednosti pojmom privilegovaná nezodpovednosť (porov. Tronto, 2013; Jesenková, 2017).

svoje vzťahy so svojím prostredím a sebou, ktoré sú schopné starostlivosť dávať, ale aj prijímať – parafrázujúc známe tvrdenie Tronto a Fisher (1990). Slovanmi Heldovej (2015) majú to byť bytosti schopné tak sebaurčovať sa prostredníctvom vzťahov, v ktorých sú situované, a zároveň modifikovať tieto vzťahy a meniť tak svoje prostredie.

Základná otázka potom znie, ako vychovať takúto bytosť a aký má byť vzdelávací systém a vzdelávacia politika, aby vytvárali optimálne podmienky na takúto výchovu?

Vzdelávacie politiky sú totiž navrhované tak, že reflektujú nielen ľudské potreby, charakteristiky, a okolnosti, ale aj ovplyvňujú ľudské správanie. Základom na ich formulovanie sú naše predpoklady o ľudskej prirodzenosti – o tom, akí sme, ale aj o tom, akí by sme mali byť. Pojem osoby a pojem autonómie, ktorý je s ňou úzko spätý, sú z tohto pohľadu kľúčovými kategóriami, o ktorých sa diskutuje.

V súčasných morálnych a politických koncepciách je značne rozšírená nespokojnosť s ideálom individuálnej autonómie spojeným s atomisticky a abstraktne chápaným Ja, ktoré je sebestačné, nezávislé, spoliehajúce sa len seba a zodpovedné len za seba. Etika starostlivosti chápe osoby ako vzťahové a na seba navzájom závislé, a s tým súvisí aj jej snaha o formuláciu vzťahovej, relačne chápanej autonómie. Ide o náročnú úlohu, ktorá je stále neukončeným projektom rozvíjajúcim sa v diskusiách na poli rôznych humanitných a sociálnovedných disciplín, nielen morálnej a politickej filozofie. Často sa totiž zdá, že spojenie medzi autonómiou a starostlivosťou neoddeliteľne zviazanou so vzťahovosťou je nereálne, čo je ovplyvnené práve tradičným konceptom autonómie, v ktorom akýkoľvek vzťah a spojenie s inými je považované za ohrozenie autonómie, za obmedzenie pre samostatné Ja.

Podľa Sevenhuijsen pojem sebastredného, na seba zameraného, vypočítavého jednotlivca je jeden z najvplyvnejších pojmov neskorej modernity. S ním súvisí pojem abstraktného jednotlivca, pričom sa očakáva alebo predpokladá, že osoby sú vedené sebeckými motívmi. V dôsledku toho sa závislosť javí ako niečo, čo má byť prekonané. Vôbec sa neuvažuje o tom, že s rôznymi spôsobmi našej vzájomnej závislosti sa máme každodenne vyrovnávať (porov. Sevenhuijsen, 2003, s. 8–9). Tronto v tejto súvislosti zas upozorňuje na potrebu prehodnotenia závislosti a uznanie skutočnosti, že všetci sme – hoci v rôznej miere – závislí na druhých ľuďoch, a teda zraniteľní. Bez toho podľa nej nie je možné uskutočňovať demokratickú nehegemonickú prax starostlivosti (porov. Tronto 2013).

Vzťah medzi autonómiou a individualizmom, v ktorom je jednotlivec ponímaný ako autonómny agent vyberajúci si a rozhodujúci sa na základe svojej osobnej slobodnej (nezávislej) voľby, ako chce žiť a čo potrebuje, bol podrobený mnohým analýzám a kritickým reflexiám nielen v priestore etiky starostlivosti a feministickej teórie a filozofie (Mackenzie & Stoljar 2000). Ukazuje sa, že otázky vzťahu medzi autonómiou a závislosťou majú komplexnú povahu. Napríklad handikepovaní ľudia vyjadrili svoju skúsenosť so stratou či zmenšením autonómie a odmietajú vzdávať sa autonómie vo význame schopnosti samostatne sa rozhodovať a vyberať medzi možnosťami, pretože práve autonómia je nástro-

jom, ktorý im umožňuje rozhodovať sa o sebe a určovať svoje potreby. Autonómia im zabezpečuje kontrolu nad sebou samými a s pomocou, ktorá im je poskytovaná a ktorú potrebujú. Umožňuje teda vyrovnávať sa s negatívnymi skúsenosťami závislosti a potvrdzovať svoju rovnocennosť medzi ostatnými dospelými osobami, ktoré podobnú pomoc nepotrebujú (porov. Barnes 2012).

Koncept vzťahovej autonómie sa preto snaží uchopiť skutočnosť, že Ja má sociálnu povahu, keďže osoby sú formované spleťou pretínajúcich sa sociálnych faktorov, ku ktorým patria napríklad rasa, etnicita, rod, národnosť, rodinné a sociálne vzťahy, a zároveň sa toto sociálne utvárané Ja stáva v priebehu svojho života morálnym subjektom, ktorý sám aktívne utvára svoju identitu, svoj život a konanie. Koncept relačnej autonómie umožňuje rozumieť starostlivosti ako praxi, ktorú možno zlepšovať prostredníctvom modifikácie a transformácie vzťahov starostlivosti, čo by v prípade absolútne sociálne determinovaného Ja nebolo možné. Starostlivé osoby nielenže dokážu byť autonómne, ale dobrá starostlivosť si autonómiu nevyhnutne vyžaduje, a to ako na strane poskytujúcej, tak prijímajúcej bytosti. Autonómia je predpokladom na to, aby sa starostlivá osoba takpovediac „neutopila vo svojich záväzkoch, vo vzťahoch,“ a zároveň aby prijímajúca osoba dokázala vyjadriť a komunikovať svoje potreby – napríklad aj potrebu samoty.

Vzťahová autonómia sa v procese výchovy dá formovať prostredníctvom komplexnej kultivácie emocionality, senzitivity na vzťahy a kontext, vedomostí o rôznych vzťahoch a typoch praxí starostlivosti, zlepšovaním zručností starostlivosti, formovaním postojov zodpovednosti za starostlivosť prostredníctvom hodnôt a hodnotového formovania, rozvíjaním cností a cnostného konania a formovaním vôľových vlastností. Avšak tento proces výchovy k starostlivosti sa sám musí uskutočňovať v starostlivých vzťahoch a v podmienkach, ktoré starostlivú prax výchovy podporujú. Held v tejto súvislosti konštatuje, že motiváciou zmeny, dištancie či odmietnutia existujúcich vzťahov zo strany starostlivej osoby (vzťahovo autonómnej osoby) je práve starosť o zlepšenie týchto vzťahov a lepšiu starostlivosť, a nie snaha o nezávislosť, sebestačnosť či pohodlnú samotu (porov. Held, 2015, s. 92).

Podľa tradičného konceptu autonómie je autonómnej osobe priznaná zodpovednosť, ktorú prijíma takmer výlučne za seba. V súčasnosti v reálnej sociálnej praxi ako autonómneho a aktívneho občana chápeme toho, kto je schopný prijímať zodpovednosť aj za iných, resp. vo vzťahu k iným. Podporujeme dobrovoľníctvo a aktívnu participáciu na živote komunity prostredníctvom rôznych typov aktivít. Avšak, ako viaceré teoretičky a teoretici upozorňujú, stále pretrvávajú tendencie konštruovať poskytovanie starostlivosti ako aktivitu uskutočňovanú jednotlivcami skôr než niečo, čo sa uskutočňuje vo vzťahoch (Barnes 2012). Tým sa však stále otvára priestor na legitimizáciu rôznych foriem toho, čo Tronto označuje pojmom privilegovaná nezodpovednosť, ktorej dôsledkom sú rôzne formy deficitu starostlivosti a následne nerovností ústiacich do sociálnej nespravodlivosti. Bez posunu od výlučne individuálnej osobnej zodpovednosti za starostlivosť k sociálnej a kolektívnej zodpovednosti za starostlivosť sa nám nepodarí prekonať mnohé deficity v starostlivosti, ktorých kumuláciou napríklad v niektorých sociálnych skupinách, komunitách naprieč generáciami sa vytvárajú hlboké nerovnosti a ťažko riešiteľné nespravodlivosti.

V rámci etiky starostlivosti boli vypracované podrobné analýzy vzdelávacieho procesu a úvahy dotýkajúce sa štrukturálnych podmienok vzdelávacej praxe a vzdelávacích politík (Noddings, 1984, 2002a, 2002b; Held, 2015; Tronto, 2013). Podľa Nel Noddingsovej je najdôležitejšou úlohou pre ľudský rozvoj naučiť sa poskytovať starostlivosť a prijímať starostlivosť (Noddings, 2002). Noddings je veľmi kritická k súčasnému liberálnemu vzdelávaniu (definovanému ako súbor tradičných disciplín). Za morálne obhájitelné poslanie pre vzdelávanie považuje sústredenie sa na záležitosti ľudskej starostlivosti, pričom hlavným cieľom by malo byť vzdelávanie a výchova kompetentných, starostlivých, milujúcich a láskyhodných ľudí (Noddings 1992, 2002, s. 94). Avšak, ako si všíma, súčasné vzdelávacie systémy a praxe sa zameriavajú predovšetkým na akademickú prípravu a odbornosť, čo je podmienené dominujúcim presvedčením, že morálne zlá súčasných spoločností, ako sú bieda, chudoba, kriminalita a iné, je možné odstrániť lepšou akademickou prípravou, odborným vzdelávaním, zvýšením matematických, prírodovedných a vedeckých kompetencií. Podľa nej však uvedené problémy nie sú dôsledkom nevzdelanosti alebo jej nízkej kvality, ale sú dôsledkom morálneho zlyhania, a teda morálneho deficitu. Práve preto Noddings navrhuje zmeniť naše priority, pričom vzdelávanie by malo zamerané na otázky starostlivosti.

„All children, all students should be engaged in general education that guides them in caring for the self, for intimate others, for global others, for animals, for plants, animals, the environment, for objects and instruments, and for ideas“ (Noddings, 2002a, s. 94–99).

Joan Tronto v porovnaní s Noddingsovou kladie väčší dôraz na štrukturálne podmienky na to, aby jednotlivci, skupiny, ale aj komunity a spoločnosti mohli uplatňovať vo svojich životoch hodnoty a princípy etiky starostlivosti. Odmieťa ideu, podľa ktorej sú produkcia a ekonomický život najdôležitejšími politickými a ľudskými záujmami. A hoci starostlivosť dominuje v našich osobných a súkromných životoch, upozorňuje, že politika ju často ignoruje a odsúva na okraj záujmu. Možno konštatovať, že tak Noddings a Tronto sú presvedčené, že potrebujeme hodnotovú transformáciu súčasných spoločností tak, aby sa starostlivosť dostala do centra našich nielen našich osobných životov, ale aj sociálnych a verejných životov. Transformácia vzdelávacej praxe sa totiž nedá uskutočniť bez zmien vzdelávacích politík, a teda bez zmien v politickej agende demokratických spoločností.

4 Záver

Stanovisko etiky starostlivosti v kontexte výchovy a vzdelávania tak spočíva v téze, že je potrebné vytvárať podmienky na povzbudenie dobra. Dôraz na vzťahy vedie k dôrazu na podmienky morálneho života (porov. Noddings 2002a, s. 8). Relacionizmus etiky starostlivosti pripúšťa, že aj najmorálnejší jednotlivec môže zlyhať v nepriaznivom morálnom prostredí, a práve preto máme spoločnú zodpovednosť vytvárať, podporovať a udržiavať prostredie, ktoré umožňuje rozvoj morálneho života.

Etici a etičky starostlivosti teda predpokladajú, že vytváranie podmienok pre dobro zvyšuje pravdepodobnosť, že väčšina ľudí aj bude dobro konať. Výchova k starostlivosti sa

preto musí uskutočňovať v demokratických vzťahoch starostlivosti, ktoré umožňujú starať sa najlepším spôsobom. Umožňujú totiž v situácii nerovnosti vyplývajúcej z rôznej miery závislosti (učiteľ/ka – žiak/žiačka, rodič – dieťa) vytvárať podmienky na to, aby hlasy druhých zazneli a boli vypočuté a mohli sa podieľať na tvorbe dobrého života. Tak sa formujú autonómne bytosti vnímavé voči vzťahom, rôznosti s nimi spojenej, dôverujúce odlišnému, schopné uznanie poskytnúť i prijať, kriticky myslieť, komunikovať a spolupracovať čiže spoločne sa starať o seba aj o svoje prostredie.

To si však vyžaduje chápanie starostlivosti nielen ako morálnej hodnoty, ale aj ako politickej hodnoty. Posun v premýšľaní o starostlivosti potom predpokladá aj analogické otvorenie priestoru na premýšľanie rozdelenia medzi verejným a privátnym priestorom, a to aj v kontexte výchovy a vzdelávania. Toto je samozrejme veľmi citlivá otázka, ktorá sa dotýka nášho chápania súkromia, bezpečnosti, ochrany, individualizácie, intimity a sexuality, tvorby a uchovávaní identity. Akým spôsobom premýšľať túto otázku z perspektívy vzdelávania? V závere možno len inšpirácia z úst Nel Noddingsovej, ktorá vo svojej knihe *Starting at Home* (2002b) tvrdí, že školy by nemali vzdelávať len pre verejný život, ale tiež pre domov a súkromný život, pričom zdôrazňuje potrebu vážne a dôkladne zamerať pozornosť na vzdelávanie a výchovu mladých dospelých k tomu, aby boli schopných zakladať lepšie domovy (Noddings, 2002, s. 283).

Starostlivosť si vyžaduje dostatok času a energie na porozumenie seba a druhých ľudí. Výchova starostlivých bytostí si vyžaduje čas a energiu. Čomu venujeme čas a energiu...? Etika starostlivosti je z perspektívy výchovy a vzdelávania výzvou, aby sme prehodnotili priority a položili si základné otázky podobne ako Nel Noddings (2002): čo chceme pre naše deti, čo im má poskytnúť vzdelanie a čo potrebuje naša spoločnosť?

This work has been supported by the Agency for Science and Research APVV under the Grant No. APVV-15-0234: Sex Education in the context of Care Ethics.

Literatúra

1. Barnes, Marian. 2012. *Care in Everyday Life. An Ethic of Care in Practice*. Bristol : The Policy Press. ISBN 978-1-84742-822-6. (<https://doi.org/10.1332/policypress/9781847428233.001.0001>).
2. Fisher, Berenice – Tronto, Joan. 1990. *Toward a Feminist Theory of Caring*. In Abel, E. K. – Nelson, M. eds. *Circles of Care*. Albany : SUNY Press. ISBN 0-7914-0263-0.
3. Gilligan, Carol. 1982. *In a Different Voice. Psychological theory and Women's Development*. Cambridge : Harvard University Press. ISBN 9780674970960.
4. Held, Virginia. 2015. *Etika péče. Osobní, politická a globální*. Praha : Filosofia. ISBN 97-80-7007-447-3.
5. Jesenková, A. 2017. Joan Tronto: starostlivosť, spravodlivosť a demokracia. In *Glosolália* 3/2017, roč. 6, s. 67–86. ISSN 1338-7146.
6. Noddings, Nel. 1984. *Caring. A Relational Approach to Ethics and Moral Education*. Berkeley : University of California Press. ISBN 978-0-520-27570-6.
7. Noddings, Nel. 2002a. *Educating Moral People. A Caring Alternative to Character Education*. New York : Teachers College Press. ISBN 978-0-8077-4168-9.

8. Noddings, Neel. 2002b. *Starting at Home. Caring and Social Policy*. Berkeley : University of California Press. ISBN 978-0-520-23026-2.
9. Mackenzie, Catriona – Stoljar, Natalie, eds. 2000. *Relational Autonomy. Feminist Perspectives on Autonomy, Agency, and the Social Self*. New York : oxford University Press. ISBN 0-19-512334-4.
10. Ruddick, Sara. 1989. *Maternal Thinking. Toward a Politics of Peace*. Boston : Beacon Press. ISBN 978-080701409-7.
11. Sevenhuijsen, Selma. 1998. *Citizenship and the Ethics of Care. Feminist Considerations on justice, Morality and Politics*. London : Routledge. ISBN 0-415-17081-8.
12. Tronto, Joan. 1993. *Moral Boundaries. A Political Argument for an Ethic of Care*. New York : Routledge. ISBN 0-415-90642-3.
13. Tronto, Joan. 2013. *Caring Democracy. Markets, equality, and Justice*. New York : NY University Press. ISBN 978-0-8147-8278-3.
14. Walker, Margaret U. 2007. *Moral Understandings. A Feminist Study in Ethics*. New York : Oxford University Press. ISBN 978-0-19-531540-0.

Kontakt

Mgr. Adriana Jesenková, PhD.

Katedra aplikovanej etiky, Filozofická fakulta UPJŠ v Košiciach

Moyzesova 9, 040 58 Košice

adriana.jesenkova@upjs.sk